

Лариса Дудка

До питання припинення діяльності Спілки войовничих безвірників в Україні (1941–1947)

Larisa Dudka

On the issue of termination of the League of Militant Atheists in Ukraine (1941-1947)

Characteristic features of the relationship between state and church in Ukraine during World War II and the first post-war years are researched. The causes and circumstances of the League of Militant Atheists elimination from the social and political life and the formation on its basis an institution of distribution of political and scientific knowledge are disclosed.

Keywords: League of Militant Atheists, anti-religious propaganda, state, church, religion

Досліджуються характерні риси взаємовідносин між державою та церквою в Україні у період Другої світової війни і перших післявоєнних років, розкриваються причини й обставини усунення зі суспільно-політичного життя Спілки войовничих безвірників та утворення на її основі товариства з поширення політичних і наукових знань.

Ключові слова: Спілка войовничих безвірників, антирелігійна пропаганда, церква, держава, релігія

Серед багатьох чинників національно-духовного життя суспільства особливе місце займають релігійні. Адже вірування народу – це складова його культури, самобутнє духовне самовизначення як соціальної спільноти, що допомагає єднатись і таким чином переборювати всі труднощі історичного поступу. Проте одним із складних питань для церкви та віруючих у посттоталітарному суспільстві продовжує залишатися проблема взаємин з державою, що свідчить про нагальну необхідність створення більш дієвої концепції державно-церковних відносин та адекватного розуміння потужного релігійного фактора у побудові демократичної правової держави та становленні громадянського суспільства.

Зазначені питання потребують глибокого розуміння законів суспільно-державного та правового оновлення в умовах радикальних соціальних змін та внутрішніх трансформацій, що значною мірою забезпечується досконалим вивченням минулого, особливо тих етапів, коли закладалися основи та чимдуж вітілювалися в життя жажливі заходи політики державного атеїзму.

Питання державно-церковних відносин в Україні радянського періоду у вітчизняній історіографії є ґрунтовно й різнобічно вивчені, проблема займає ключове

місце в концепції національної історії України ХХ ст. У рамках цього сегменту наукових пошуків окремого маркування зазнають питання ролі й місця Спілки воявничих безвірників як засобу масової атеїзації населення у забезпеченні антирелігійної та антицерковної політики. Зокрема, у цій тематичній ніші працювали О. Ігнатуша, В. Пашенко, А. Киридон, Л. Бабенко, О. Нестуля¹. Водночас, варто констатувати, що практично всі дослідники у своїх працях, розкриваючи питання становлення та діяльності безвірницького товариства, традиційно позначали верхню хронологічну межу, згідно з усталеною періодизацією вітчизняної історії, 1941 р. Проте, дослідження комплексу архівних джерел дозволило з'ясувати, що офіційною кінцевою датою, яка зафіксувала припинення діяльності антирелігійного товариства, доречно вважати 29 квітня 1947 р. Задля об'єктивності та повноти розкриття цього питання вкрай доречно врахувати сучасні оцінки та напрацювання таких науковців, як В. Войналовича, Ю. Волошина, В. Гордієнка, О. Лисенка, Д. Веденєєва, які відзначилися активною й плідною розробкою студій, присвячених релігійній ситуації на українських землях під час Другої світової війни та безпосередньо після звільнення України від агресорів.

Відтак метою цієї статті є дослідження характерних рис взаємовідносин між державою та церквою в Україні у період Другої світової війни та перших післявоєнних років, розкрити та проаналізувати причини й обставини усунення зі суспільно-політичного життя Спілки воявничих безвірників і на цій основі прослідкувати взаємозв'язок існування безвірницького товариства та процесу функціонування радянської тоталітарної системи, коливань внутрішнього і зовнішнього курсу СРСР.

Антицерковні й антирелігійні акції органів державної влади, зумовлені партійним курсом РКП(б) і активно запроваджені на практиці Спілкою воявничих безвірників, спричинили на практиці вкрай негативні результати. До 1939 р. в УРСР залишилися лише три митрополити та один архієпископ Російської Православної Церкви (далі – РПЦ), не було жодного православного архієрея і лише в грудні, після приєднання західноукраїнських земель до УРСР, Московська патріархія призначила екзархом в Україні архієпископа Миколая. Загальна кількість храмів на українських землях у цей час ледь сягала 9 % дореволюційної².

На початку 1940-х років не залишилися жодного православного храму у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях. По одному храму було в Луганській, Полтавській, Харківській областях. Із 1710 храмів Київської області за призначенням використовувалися лише два, із 23 монастирів – жодного, із 1435 священиків – три³. Відкрите нищення матеріальних проявів та будь-яких форм інституалізованої релігійності при законодавчих гарантіях відокремлення церкви від держави – характерна закономірність існування України довоєнних років.

Релігія вимушена була існувати в край важких умовах, над нею тяжіли постійний нагляд і контроль, але зберігалася можливість її відродження.

Першим кроком до релігійного відродження в підрадянській Україні стала зміна сталінської політики стосовно релігії та церкви в роки Другої світової війни, що символізувало собою принципово іншу модель державно-церковних відносин.

Розуміння справедливого, визвольного характеру війни визначило відношення до неї Православної Церкви, яке було продемонстроване вже в перший день війни у зверненні митрополита Сергія: «Не в перший раз доводиться російському народу витримувати такі випробування. З Божою допомогою й цього разу він роздавить у прах фашистську ворожу силу... Церква Христа благословляє всіх православних на захист священних кордонів нашої Батьківщини...»⁴. Його пастирське звернення було розіслане в усі приходи, що вже було порушенням закону, за яким заборонялася будь-яка діяльність поза церковними приміщеннями, як і всяке втручання в державні справи.

Значні зміни в церковній політиці відбулися в 1943 р. й були зумовлені цілою низкою причин.

У цілому духовенство, як і віруючі, у роки війни виявили мужність, героїзм, самовідданість і віру в перемогу. Патріотична діяльність церкви завоювала визнання не лише у віруючих, але й серед атеїстів. Навіть Ом. Ярославський, виступаючи на зборах партійних організацій ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР, Верховної Ради УРСР і штабу партизанського руху 24 січня 1943 р., був змушений визнати, що «серед наших друзів ми маємо такі прошарки населення, які до війни зовсім не були нашими друзями»⁵, при цьому маючи на увазі духовенство та віруючих.

Моральні засади християнства, його послідовна орієнтація на одвічні людські цінності виявилися вищими за почуття образи й політичної кон'юнктури.

Була ще одна галузь патріотичного служіння народу, в якій священнослужителі й віруючі вносили свою посильну допомогу радянським збройним силам – це збирання коштів, дорогоцінностей, речей для потреб фронту, надання допомоги сім'ям загиблих, сиротам. У спецповідомленні до ЦК партії від 9 травня 1943 р. нарком внутрішніх справ В.Т. Сергієнко констатував патріотичне піднесення віруючих та духовенства визволених районів Ворошиловградської, Харківської, Сталінської областей, що виявилось в збиранні подарунків для фронтовиків та поранених, які перебували в місцевих госпіталях. Лише у двох церквах Ворошиловграда було зібрано 1500 посилок для червоноармійців, у церкві Куп'янська – сотні посилок і 5000 карбованців⁶.

Невід'ємною складовою німецько-фашистського плану нападу на СРСР було активне використання релігійного чинника. Ці розрахунки виявилися небезпідставними, оскільки спиралися на ґрунтовну поінформованість німців про став-

лення до релігії та церкви радянського керівництва та реальний стан справ у цій сфері духовного життя СРСР. Політика творців «нового порядку» була чітко зорієнтована на підтримку розвитку релігійного руху як ворожого більшовизму⁷.

Ураховуючи настрої віруючої частини населення й духовенства, церкви повертаються культові споруди, за радянських часів переобладнані для господарських та культурно-освітніх потреб. Якщо напередодні Другої світової війни на території України (без 8-ми західних областей) нараховувалося 5 діючих православних церков і 18 священників, то після вигнання окупантів зареєстровано 5086 церков і 3877 священників. На 1 січня 1948 р. в усій Україні (разом із західними областями) функціонувало 8931 церква, а духовенства було більше 900 осіб⁸. В інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР в Українській РСР зазначалося, що в «період війни церкви виникли чи не в кожному селі, навіть там, де їх ніколи не було»⁹.

Проте на тлі масового геноциду, пограбувань та нищівної експлуатації людських ресурсів поступки окупаційної адміністрації в питаннях віри сприймалися населенням більш як своєрідний маневр, покликаний забезпечити лояльність місцевих жителів. Оскільки нацистський режим був загалом ворожий християнству, увага окупантів до питань релігії та церкви пояснювалася бажанням використати місцеві релігійні об'єднання для зміцнення позицій німецької адміністрації та підризу лояльності населення до радянського ладу¹⁰.

За таких умов виникла необхідність відповісти на відродження релігійного життя та масове відкриття церков на окупованій території, особливо тоді, коли ця територія поверталася радянській владі. Політична вагомість релігійного питання вимагала від радянського уряду адекватної реакції, потрібно було показати населенню, що релігійна політика вже не та, що була до війни.

Політичний прагматизм вимагав лібералізації відносин між владою і церквою: згортається антирелігійна пропаганда, припиняється випуск антирелігійних журналів, знімаються обмеження на позакультову діяльність релігійних організацій, розширюється релігійна видавнича діяльність і дозволяються загально-церковні зібрання, не робиться перешкод для масових богослужінь і церемоній, відкриваються церкви. Ці дії зумовлювалися не лише внутрішніми причинами, але й зовнішніми – необхідністю згуртування всіх антифашистських сил, включаючи й сили релігійні, у країнах антифашистського блоку та формування перед західними союзниками позитивного іміджу СРСР¹¹.

4 вересня 1943 р. відбулася зустріч Сталіна й Молотова з митрополитами Сергієм, Олексієм та Миколаєм, яка ознаменувала принципово новий етап у взаємовідносинах влади та церкви, що супроводжувався поновленням її структурної організації, устрою та поступками з боку держави. На прийомі вождь санкціонував скликання Архієрейського собору для обрання патріарха. Собор відбувся 8 вересня того ж року¹².

14 вересня 1943 р. РНК СРСР прийняв постанову про організацію Ради у справах РПЦ, уповноважені якої діяли при урядах союзних республік та обласних виконавчих комітетах. Через інститут уповноважених вирішувалися питання реєстрації церковних громад, відкриття нових парафій, конфліктні ситуації. 18 травня 1944 р. постановою уряду створена Рада в справах релігійних культів, що мала аналогічні структуру й функції, які полягали в здійсненні зв'язку між державними органами та релігійними об'єднаннями¹³. Обидві Ради були елементом централізованого державного механізму й діяли запрограмовано в чітко визначених межах. До жовтня 1944 р. з їх відома було відкрито понад 200 храмів, значна частина з них – в УРСР.

Пізніше, у 1945 р., у Києві, Одесі, Луганську було дозволено відкрити богословсько-пастирські курси. Російському православ'ю повертається Києво-Печерська лавра, а зі сховищ музеїв до діючих храмів – чудотворні мощі, культові предмети, вилучені у 1920–1930-ті рр. З'явилася можливість для діяльності монастирів. Однак, водночас, спостерігалось прагнення цих органів втручатися в усі сфери церковного життя, що, по суті, межувало з практикою поліцейського нагляду та контролю.

Зміни у взаємовідносинах держави й церкви відобразила постанова ЦК партії від 27 вересня 1944 р. «Про організацію науково-просвітницької пропаганди», у якій не були визначені завдання безпосередньо атеїстичної роботи¹⁴. Після довгих років «рішучої боротьби за повне знищення релігії», закликів до безкомпромісного наступу на «реакційну попівщину» подібне замовчування в директивному документі викликало на місцях у багатьох ідеологічних працівників розгубленість. Про численні факти нерозуміння на місцях «нового курсу» стосовно релігії говорилося на нараді з пропаганди при ЦК КП(б)У 15 березня 1944 р.¹⁵ У лютому 1945 р. секретар Харківського обкому КП(б)У І. Назаренко, виступаючи на республіканській нараді з пропаганди й агітації при ЦК КП(б)У, також зазначав, що стосовно релігії деяка частина працівників у результаті війни «просто збилася з пантелику»¹⁶.

Вищі партійні інстанції України дедалі частіше звертали увагу на випадки адміністрування, незаконних дій місцевих властей. Зокрема, інструктор відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У М. Токаренко в 1943 р. доповідав про факт неправильного ставлення до служителів релігійного культу начальника Ново-Псковського райвідділу НКВС І. Ганіна, який зробив обшук у церковного старости, вилучив 40 тис. крб і посадив його до в'язниці. Тільки після втручання партійних органів справу було владнано¹⁷.

Про масштаби подібних явищ свідчить той факт, що лише з березня по вересень 1944 р. до вповноваженого у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР надійшло понад 400 скарг і звернень віруючих, духовенства, монастирів¹⁸.

Довгожданий мир, який прийшов на багатостраждальну українську землю, не зняв усієї гостроти у взаєминах церкви й держави. Напруження в цих стосунках підтримувалося тим, що Рада у справах РПЦ і Рада у справах релігійних культів стали інструментом для грубого втручання в повсякденне церковне життя, хоч антирелігійної боротьби з відкритим гонінням церкви та її служителів, із репресіями проти віруючих, яка сповна себе виявила у 1920–1930-х рр., уже не було.

Цілком зрозуміло, що за таких обставин не знайшлося місця в суспільно-політичному житті країни для Спілки воєвничих безвірників, діяльність якої була фактично припинена в роки війни. І хоч О. Т. Вещиков, досліджуючи атеїстичну роботу в роки Вітчизняної війни, активну роль у ній відводить безвірницькій організації¹⁹, все ж на основі архівних матеріалів, публікацій у періодичних виданнях та детального аналізу політичної ситуації в період війни доцільно буде говорити про більш формальне існування Спілки воєвничих безвірників у цей час. Якщо деякі безвірницькі організації і продовжували свою діяльність, то вона обмежувалася, в основному, читанням лекцій на антифашистські теми.

Цікаво зазначити, що церкві була передана друкарня Спілки воєвничих безвірників, оскільки видання релігійної літератури та періодики на той момент було більш важливим і актуальним.

У суспільстві склалася дещо неоднозначна ситуація: з одного боку, ніхто не скасовував директив партії стосовно церкви як непотрібного суспільного інституту та релігії «як шкідливого нематеріалістичного світогляду», із якими потрібно було вести ідейну боротьбу, формально все ще продовжувала існувати Спілка воєвничих безвірників як інструмент здійснення цієї боротьби, а з іншого боку, надавалося все більше можливостей релігійним організаціям для розширення своєї практики, поширення релігійних переконань серед населення. Політичний прагматизм вимагав від державно-партійних органів певних поступків щодо функціонування в суспільстві релігії та її носіїв із метою остаточного знищення ворога й звільнення території СРСР, а також утвердження на звільнених територіях органів радянської влади. Для цього необхідно було залучитися підтримкою населення в здійсненні відбудовчих процесів народного господарства, продемонструвати світові та власному народові в першу чергу, що радянська система в ставленні до церкви та віруючих не гірша за нацистську. У той же час, не змінюючи глибинної суті засадничо атеїстичного комуністичного розуміння релігії та необхідності боротьби з нею, партія залишала за собою можливість повернення до практики активного витіснення її із свідомості мас.

Із закінченням війни перед керівництвом республіки поставали завдання не лише відбудови зруйнованого господарства, а й відродження довоєнного ідейного та побутового клімату в суспільстві.

Із кінця 1940-х р. сталінська система починає поступово повертатися на кола свої. Машина тиску й залякування була знову пушена в хід. До почуттів беззахисності, приниження, розгубленості додалася гіркота нездійснених надій на досягнення гідного способу життя, здобутого героїчною боротьбою на фронті й у тилу.

Постанова ЦК партії, яка закликала посилити антирелігійну пропаганду, з'явилася у 1945 р., відразу ж після закінчення війни. Керуючись цим партійним документом, ЦК КП(б)У під грифом «цілком таємно» надіслав на місяць закритий лист, у якому зазначалося, що «боротьба проти релігії не є пройденим етапом, а, навпаки, у сучасних умовах набуває особливо важливого значення. Проголошення свободи совісті не виключає, а передбачає систематичну боротьбу з попівщиною та широке розгортання антирелігійної пропаганди». У зв'язку із цим зверталася увага місцевих партійних організацій, навчальних закладів та інших організацій на «необхідність рішучої боротьби за ліквідацію залишків буржуазної ідеології у формі релігійних вірувань у свідомості людей»²⁰. Знайомі слова, які так нагадують ще не стерті з пам'яті народу 20–30-ті роки.

Консолідація антирелігійного фронту відбулася в 1947 р. зі створенням Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань.

У зв'язку з цим 29 квітня 1947 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову №1377 про припинення подальшого існування Спілки войовничих безвірників, функції якої передавалися новоствореному товариству²¹. На запит виконуючого обов'язки голови Центральної Ради Спілки войовничих безвірників Ф. Олещука щодо припинення існування місцевих організацій СВБ, який надійшов у травні 1947 р. до ЦК КП(б)У, Управління пропаганди й агітації ЦК КП(б)У повідомило, що в Українській РСР Спілка войовничих безвірників припинила свою роботу на початку війни та своєї діяльності більше не поновлювала²². Таким чином, можемо стверджувати, що реальна й фактична робота Спілки войовничих безвірників була призупинена з початком Великої Вітчизняної війни у зв'язку із зміною прерогатив державно-партійних органів, не виключаючи поодинокі факти існування безвірницьких організацій і діяльності активних у попередні роки функціонерів на місцях, що займалися в основному лекційною роботою, а офіційною кінцевою датою, що зафіксувала припинення існування безвірницького товариства, слід уважати квітень 1947 р.

Українське товариство з поширення політичних і наукових знань як відділ аналогічного Всесоюзного товариства було утворене постановою № 797 Ради Міністрів Української РСР 4 червня 1947 р. Новоствореному товариству передавалося Лекційне бюро, що існувало при Управлінні в справах вищої школи Ради Міністрів УРСР з усім складом працівників, а також обладнанням, матеріальними фондами й фінансовим забезпеченням. Головою Товариства було призначено академіка О. В. Палладіна²³.

У доповідній записці про перший з'їзд товариства з поширення політичних і наукових знань, що відбувся 27 січня 1948 р., були сформульовані основні завдання товариства, які полягали в тому, щоб «більш енергійно та в усіх напрямках розгорнути поширення політичних і наукових знань серед мас, залучити до цієї справи ще ширші верстви нашої інтелігенції – працівників науки, техніки, мистецтва, літератури, ще вище підняти ідейний рівень усієї політичної та наукової пропаганди»²⁴. Як бачимо, про антирелігійну пропаганду безпосередньо не мовилося, але ця робота вважалася однією з основних у діяльності товариства, хоч і була ретельно прихована за лаштунками абстрактних загальних фраз.

На думку Д. В. Поспеловського, товариство з поширення політичних і наукових знань було побудоване дещо хитріше, ніж Спілка безвірників, оскільки в його функції входила популяризація наукових знань, читання публічних лекцій, за які вченим платили непогані гонорари. До товариства залучали видатних учених, науковців, які «прикривали» своїми іменами примітивних марксистських лекторів атеїзму, що фігурували як доктори філософських наук²⁵.

Свого апогею в атеїстичній роботі товариство досягло під час хрущовської лібералізації, яка попри всі сподівання майже не зачепила церковного життя, а принесла нові гоніння проти церкви та віруючих. Очевидно, М. Хрущов дійсно вважав, що він приведе країну до комунізму, а це вимагало від суспільства ідеологічної світоглядної стерильності й підготовки свідомості народу через звільнення її від релігії. Так чи інакше, але гоніння (хоча й не таке войовниче, як сталінське) було, яке знову залишило за собою вимучену й затероризовану церкву та велику бюрократичну систему атеїстичної пропаганди.

Аналізуючи роль та місце Спілки войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді 1920–1940-х років, варто зазначити, що в руках владних структур ця організація відіграла роль вдалого засобу для реалізації на практиці всіх антирелігійних директивних настанов партії та держави в прагненні повного й остаточного знищення релігії та церкви. Зменшення гостроти напруги в державно-церковних стосунках під час Другої світової війни та в післявоєнний період усунуло з політичної та громадської арени існування відкрито войовничого атеїстичного товариства.

¹ Ігнатуша О. М. Характер і динаміка розвитку Спілки войовничих безвірників України (1926–1941 рр.) / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної конференції. Кн. 1. – Львів: Логос, 2003. – С. 263–269; Молчанов А. Спілка войовничих безвірників України (1928–1941 рр.) / А. Молчанов // Питання атеїзму. – 1973. – № 9. – С. 30–36; Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки. / В. Пашенко, А. Киридон. – Полтава, 2004. – 336 с.; Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А. М. Киридон. – Тернопіль: підручники і посібники, 2005. – 384 с.; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні, 1917–1941 рр. / І-т історії України НАН України. – К., 1995. – Ч. I: 1917 р. – сер. 20-х років. – 280 с.

- ² Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 1995. – №3. – С. 73.
- ³ Академічне релігієзнавство: Підручник / За науковою редакцією професора А. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – С. 610.
- ⁴ Правда о религии в России / Изд. Московской патриархии. – М., 1942. – С. 15–17.
- ⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 84. – Арк. 53.
- ⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 90. – Арк. 41-42.
- ⁷ Стоколос Н. Роздоріжжя. Про дискусії навколо шляхів розвитку православ'я на початку гітлерівської окупації України / Н. Стоколос // Людина і світ. – 2002. – № 1. – С. 47–48.
- ⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1281. – Арк. 5.
- ⁹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 2845. – Арк. 12.
- ¹⁰ Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Д.В. Веденєєв, О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С.108.
- ¹¹ Веденєєв Д. От признания – к новым гонениям / Д. Веденєєв // Секретные материалы. – 2011. – № 21. – С. 14-15.
- ¹² Лисенко О. Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 76.
- ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648, оп. 1, спр. 1. – Арк. 1-5.
- ¹⁴ О религии и церкви: Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М.: Политиздат, 1981. – С. 67-69.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 197. – Арк. 29; спр. 198. – Арк. 33-35; спр. 200. – Арк. 79-80..
- ¹⁶ Там само. – Спр. 301. – Арк. 53.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 78. – Арк. 7 5.
- ¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 5-30.
- ¹⁹ Вещиков О. Т. Атеїстична робота в роки Вітчизняної війни / О. Т. Вещиков // Питання атеїзму. – 1973. – № 9. – С. 37– 47.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 422. – Арк. 7, 9.
- ²¹ Там само. – Оп. 30. – Спр. 647. – Арк. 2.
- ²² Там само. – Спр. 647. – Арк. 1.
- ²³ Там само. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 4549. – Арк. 222 – 226.
- ²⁴ Там само. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1258. – Арк. 15.
- ²⁵ Поспеловский Д.В. Православная церковь в истории Руси, России и СССР: Учеб. пособие / Д. В. Поспеловский // Библейско-Богословский ин-т св. апостола Андрея. – М., 1996. – С. 303.